

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 94 (477) : 347.31 (477.41) "1861–1917"

БЛАГОДІЙНІСТЬ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

КАЗЬМИРЧУК М., викладач Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

Вітчизняні традиції меценатства і благодійності сягають глибини сторіч, збуджуючи інтерес до цієї проблеми. Ще за часів Київської Русі князі, дбаючи про розбудову своєї держави, прославилися добрими вчинками щодо незахищених верств населення. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. благодійністю займалися вже не лише дворяни: вона поширилася серед селян, робітників та інших верств населення Київської губернії. У вітчизняній науці висвітлюються переважно благородні вчинки заможних верств – дворян і купців, хоча благодійність вже тоді не вимірювалася сумами пожертвованих грошей і мала періоди трансформації свідомості благодійників, чого науковці досі не відзначали.

Наприкінці ХІХ ст. буржуазія починає формуватися із дворянських кіл та купецького стану. Традиції благодійності дворянства були перейняті нею із відповідними особливостями – з урахуванням власних фінансових, комерційних або суспільних пріоритетів. Наприклад, якщо спочатку опікуватись освітою було престижним обов'язком у світських колах (у 1847–1848 рр. графам Браницьким, Потоцькому та Пржездецькому за благодійні внески на будівництво гімназій у Білій Церкві та Немирові було оголошено подяку [1, арк. 28]), то у 1899 р., коли граф Браницький як почесний попечитель гімназії у Білій Церкві утримував за власні кошти приватну квартиру для 26 учнів, які жили далеко від навчального закладу [2, с. 39], вже помітне намагання підтримувати старий імідж для отримання фінансового зиску в майбутньому.

Крім того, промисловцям були потрібні робітники всіх напрямів, у тому числі професійні кадри [3, арк. 21–22 зв.], адже Київська губер-

нія пореформеного періоду була однією з індустріально розвинених [4, арк. 28 зв.]. Нові буржуа активно жертвували значні кошти на налагодження робітничої освіти всіх рівнів, субсидували та підтримували мережу комерційної освіти, яка почала розвивалася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Значну роль у налагодженні роботи Комерційного інституту в Києві відіграв Н. Терещенко, який пожертвував на потреби закладу у 1896 р. 100 тис. руб. [5, с. 72–81]. На стипендіальну допомогу учням Київського Олександрівського училища щедрі пожертви вносив київській купець Сергій Літов, благодійність якого охоплювала й інші навчальні заклади губернії [6, с. 109].

Підприємець Лазар Бродський, будучи почесним попечителем Фундуклеєвської жіночої гімназії та пансіону графині Левашової, одночасно був почесним членом товариства опіки і ремісничої освіти нужденних дітей, почесним членом Київської губернської опікунської ради дитячих притулків, кавалером ордену св. Станіслава II ступеня, св. Володимира IV ступеня, св. Анни II ступеня, сербського "Такова" і французького "Почесного легіону" [7, с. 34]. Підприємець Лев Олексійович Бобринський був почесним членом Київського товариства "Каси жертв обов'язку", що допомагало "особам, які постраждали, виконуючи свої обов'язки на державній або суспільній службі" [8, с. 5]. У 1911 р. було надано допомогу 88 сім'ям убитих та 120 пораним на службі особам на суму 17 тис. руб. Поряд з ім'ям О. Бобринського членами Товариства було записано графа Н. Ігнат'єва та генерал-губернатора Київської, Волинської та Подільської губерній В. О. Сухомлинова. На початку ХХ ст. понад 60 % нагород припадало на тих, хто отримав їх не за службу, а за благодійну діяльність [7, с. 35].

Збереглася справа купця – єврея Кельмана Тульчинського, який 45 років поспіль разом зі своєю сім'єю вів внутрішню та оптову закордонну торгівлю, маючи обіг у 5.7 млн руб. У 1862 р. він віддав Товариству для допомоги бідним міста Києва 1000 руб. За цю щедрість він отримав золоту медаль "За старанність", а у 1864 р. – спадкове почесне громадянство. Жертвував Тульчинський кошти і раніше, зокрема на єврейську лікарню, за власний рахунок більше 15 років утримував старих, калік, бідняків із євреїв, допомагав місту Умані в роки поширення холери та інших хвороб, а у 1856 р. продав Військовому міністерству борошно за низькими цінами, без урахування перевезення. Під таким прикриттям Тульчинський забезпечував євреям, які працювали у нього повіреними, прикажчиками та комісіонерами, право вести торгівлю та проживати у Києві, а таких було більше 100 осіб [9, арк. 1–17 зв.].

Благодійники не лише жертвували гроші, інколи вони робили пожертви землею або натуральними внесками (продукти, меблі, книги тощо). Упродовж 1863–1884 рр. завдяки графам Весщевському, Холоневському та графині Потоцькій деякі учбові заклади Київського учбового округу забезпечувалися з їхніх поміщицьких маєтків [10, арк. 233].

У 1895 р. Бродський пожертвував гроші на придбання книжок і полиць для бібліотеки Фундуклеєвської жіночої гімназії відомства імператриці Марії Федорівни [11, арк. 5]. На справи жіночої освіти вносив кошти Н. Терещенко, який числився членом училищної ради, попечителем Кровелецької міської лікарні, Глухівської гімназії та дитячого притулку, очолював Глухівське відділення піклування про в'язниці. У 1898 р. він дав 15 тис. руб. на розширення Києво-Подільської жіночої гімназії відомства імператриці Марії [12, арк. 3]. На гербі родини Терещенків вигравірувано девіз: "Прагнення до суспільних справ" [13, с. 63].

На початку ХХ ст. благодійність представників буржуазії розширюється та урізноманітнюється. У 1905 р. граф Лев Олексійович Бобринський влаштував у Смілянській садибі притулок для старих – "богадільню" [14, с. 173], укомплектувавши його обладнанням за свій кошт і забезпечивши утримання п'яти жінок і п'яти чоловіків. Усі видатки на служниць, ремонт, обслуговування колодязя, двору та саду богадільні граф узяв на себе. Тут могли жити робітники і службовці, але обов'язково християни, які втратили працездатність через похилий вік (близько 60 років). У 1912 р. це коштувало графові 3 821 руб., які пішли на опалення й освітлення (416 руб.), харчі (1500 руб.), зарплату завідуючій (180 руб.), двірнику (96 руб.), прачці та кухарці (192 руб.), на білизну (443 руб.). Крім цього, графи Бобринські щедро жертвували на утримання 37 нижчих, середніх і спеціальних шкіл, які знаходилися в їхніх володіннях. У 1892–1893 рр. Бобринські дали на 19 шкіл повіту 7 084 руб., тоді як держава спромоглася виділити їм тільки 1 450 руб., а Навчально-просвітницьке товариство м. Сміли – 5 111 руб. У 1889–1899 рр. на 25 шкіл Бобринські пожертвували 7 523 руб., держава – 1499 руб., а товариство – 6 837 руб. У 1911–1912 рр. на 37 шкіл Бобринські виділили 22 334 руб., держава – 17 190, Товариство – 48 287 руб. Усього на освіту за 1892–1911 рр. Бобринські витратили 219 747 руб., держава – 131 261 руб., Товариство – 252 434 руб. Щорічно графи Бобринські жертвували на 17 церков, тільки у 1912 р. сума пожертв становила 7 613 руб. На Смілянському цукровому заводі графів Бобринських для робітників функціонував театр та оркестр, де грали лише робітники заводу. Організовувалися лекції з медицини та гігієни, а на зимові свята влаштовувалися ялинки для дітей від 4 до 9 років, кожна дитина отримувала цукерки і маленький подарунок [14, с. 101–102].

Дійсний статський радник Федір Артемович Терещенко з 1882 р. утримував на Подолі у Києві нічліжний будинок, який носив його ім'я. Там щорічно проживало від 200 до 225 тис. чоловіків і 26 тис. жінок. Також він із 1887 р. утримував для незаможних учнів безкоштовні квартири, які носили ім'я його дружини, Надії Володимирівни, там проживало щорічно 150 осіб. Незмінним управляючим цими благодійними закладами був московський міщанин Павло Євстафійович Новіков, який за свою безоплатну службу отримав звання почесного

громадянина. Він служив у Терещенка бухгалтером, паралельно організував "безкоштовну чайну", наглядав за дотриманням гігієнічних умов у притулках, підтримував між його мешканцями порядок, що "сприяє охороні суспільного спокою і безпеці". У Центральному історичному архіві Києва збереглося кілька листів найбідніших мешканців міста, прохання яких задовольнив Новіков. Так, киянка Ганна Ніколаєва у 1897 р. з подякою писала Терещенкам та їхньому управляючому за 10-річний прихисток у безкоштовних квартирах та допомогу на утримання та виховання її трьох дітей. Інша киянка Ксенія Бобревська просила притулку через скрутне становище і безробіття: "Слово честі, ніколи не було нам так важко й убого... роботи не дають ні краплі, а дорожче все стало майже вдвічі. Навій Вам Господь благу думку допомогти мені дожити як-небудь до кінця" [15, арк. 1–44].

Представники буржуазії фінансували створення лікарень для чорноробів і будували храми. В. Браницький утримував лікарню для селян селищ Ставищі та Янішовка, де були розташовані його економії, сплачуючи по 13 528 руб. на рік. Графиня Олександра Браницька з 1897 р. заснувала богадільню для селян у Богуславі Канівського повіту та виділяла гроші на її утримання [16, с. 167]. У Канівському повіті з 1868 р. функціонувала богадільня, влаштована за заповітом княгині Радзивіл у місті Бишеві.

І. Бродський побудував єврейську лікарню у Києві, виділивши 150 тис. руб. Його син Лазар був почесним членом "будинку піклування і ремісничої освіти бідних дітей, Піклування дитячих притулків, Головою правління товариства боротьби із заразними хворобами". У 1911–1912 рр. у Києві за заповітом і на кошти (500 тис. руб.) Лазаря Бродського було збудовано Бессарабський критий ринок. Для будівництва споруди комерційного характеру в центрі міста запросили варшавського архітектора Г. Гая. Бродськими було створено дешеву єврейську їдальню, де безкоштовно отримували обіди бідні й інших віросповідань [13, с. 82].

Попечитель Київської безоплатної Цесаревича Миколая лікарні для чорноробів та незаможних людей [17, арк. 210], дійсний статський радник М. Терещенко постійно виділяв значні суми на будівництво церков [13, с. 66], зокрема на прикрашання храму Св. Володимира, який було відкрито 1896 р., а також на інші загальнокорисні установи, загалом 200 тис. руб. [18, арк. 210], брав участь у фінансуванні будівництва Покровської церкви на Солом'янці та собору св. Миколая на території Покровського монастиря. Коли у 1875 р. М. Терещенко переселився до Києва, його благодійність розповсюдилася тут разом із його ж інвестиціями: він виділив кошти на будівництво училища для сліпих, яке відкрилося 1881 р., 23 тис. руб. на будівництво двоповерхового Маріїнського дитячого притулку, де навчалися бідні діти, у 1885 р. на кошти Терещенка (60 тис. руб.) було зведено притулок для

бездомних на 490 осіб. М. Терещенко також брав участь у фінансуванні будівництва інститутів та гімназій, інших установ, зокрема у 1896 р. він передав 330 тис. руб. Товариству розповсюдження комерційної освіти, які було використано на будівництво чоловічої торговельної школи на Подолі, у 1899 р. відкрилася жіноча торговельна школа ім. Терещенка. За своє життя він пожертвував близько 5 млн руб., за що був прийнятий у члени Імператорського людинолюбного товариства. На початку ХХ ст. відомим благодійником стала Надія Володимирівна Терещенко, яка отримала багато подяк за увагу до сиріт 1914 р., була поважним членом Товариства допомоги Фундуклеївської жіночої гімназії, Товариства опіки над сиротами загиблих на війні, Товариства розповсюдження початкової комерційної освіти, вносила пожертви до Російського товариства червоного хреста (зокрема 1000 руб. у 1908 р.).

Підприємців також запрошували до меценатства, наприклад, директору Київського рафінадного заводу у 1909 р. запропонували взяти участь у фінансуванні спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку, який будувався за ініціативи Полтавського губернського земства та Київської міської думи [19, арк. 38].

Слід відзначити і зусилля самих робітників щодо створення та підтримки освітніх закладів при заводах і фабриках. У 1887–1889 рр. на Лебединському цукровому пісочному і рафінадному заводах робітниками та підприємцем підтримувалося 2-класне приходське училище, де викладали 3 вчителі і священник, а між 5 і 7 вечора проводилися уроки для дорослих [20, арк. 141]. На цукровому заводі Київського товариства робітники на кошти ощадних кас і штрафних грошей утримували двокласне училище (на правах міського) для дітей заводських робітників (але приймалися й діти із сусіднього села Деміївки: у 1887 р. тут навчалось 80 дітей, з них 30 – деміївчан). Утримання училища коштувало 1500 руб. без урахування дрібних витрат. Учитель отримував 500 руб., вчителька – 200 руб., священник – 100 руб. Усі посібники для вчителів і підручники для учнів купувалися за кошти заводу – 200–300 руб. на рік [21, арк. 26 зв. – 29 зв.].

Робітники та службовці Смілянського цукрового заводу вносили кошти на спеціальний рахунок, який приносив близько 400 руб. на рік у вигляді відсотків. Із цих сум робітникам надавалися тимчасові позики та одноразова адресна допомога. Розподілялися кошти радою під головуванням директора заводу і за участю 6 уповноважених робітників: хворі або покалічені робітники отримували грошову допомогу в розмірі половини денного заробітку за посвідкою медичного закладу заводу про тяжкість хвороби. Лікування робітників та їхніх сімей було безкоштовним. Також допомога видавалася на похорон робітника [14, с. 102].

Графами Бобринськими у 1895 р. була створена ощадна каса для заводчан, яка давала змогу службовцям і робітникам робити заощад-

ження, а тим, хто потребував – отримувати позики. Кошти для каси відраховувалися із зарплати (не більше 5 % щомісяця), Бобринські щорічно збільшували нарахування до каси власними пожертвами, і на 1913 р. тут вже нараховувалося 164 414 руб. Члени ощадкаси могли користуватися загальними коштами на виховання дітей, у разі тяжкої хвороби або смерті одного із членів родини. Після звільнення зі служби ощадкаса повертала всі заощадження [14, с. 188–189].

На початку ХХ ст. земства почали опікуватися освітою та охроною здоров'я, при цьому земські школи та лікарні отримували пожертви із різних джерел (приватні особи жертвували на земські справи не тільки гроші, а й майно). У 1906–1909 рр. місту Шепетівка на Поділлі великий землевласник граф Потоцький пожертвував на лікарню 1780 руб. [22, арк. 210]. Крім згаданих вже благодійників, у Бердичівському повіті грошима допомагали пани Рогозинські, які на користь земських училищ Київської губернії виділили 1500 руб. Дехто із благодійників не називалися, вносячи як незначні, так і досить великі суми на навчальні заклади. Так, у Сквирському повіті на Липовське двокласне училище було анонімно пожертвовано 100 руб. [23, арк. 31–32, 37].

Інтелігенції благодійність була притаманна здавна, особливо чутливими до потреб інших були студенти, яким нерідко траплялися бути її об'єктами. Студенти Київського університету св. Володимира у 1860 р. проводили спектаклі на користь "недостатніх своїх товаришів" [24, арк. 1], чим вразили Київського генерал-губернатора князя І. Васильчикова своєю "шляхетною метою", який взявся того ж року сплатити за квартиру Віктора Пугачевського, одного із бідних студентів медичного факультету університету св. Володимира [25, арк. 2–2 зв.]. Викладачі також займалися благодійністю, читаючи лекції для збору коштів для "Піклування про недостатніх студентів" та "Київського жіночого товариства взаємодопомоги". Наприклад, 2 жовтня 1909 р. в актовій залі університету св. Володимира професор Г. де-Метц давав дві благодійні лекції з повітроплавання [26, арк. 452].

Отже, багатонаціональна буржуазія у Київській губернії активно займалася благодійністю, набуваючи тим самим рис європейськості та підвищуючи власний авторитет в очах громади. Підштовхувало до цього й прагнення усвідомлювати свою значущість у період масового розорення дворянства, адже навіть при великих капіталах соціальні атрибути й надалі визначали статус людини у суспільстві: чини й нагороди, почесні звання підвищували респектабельність і дозволяли змінити соціальний стан. Благодійність різних станів Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дійсно підтримувала соціальний розвиток, особливо впливаючи на освіту, яка, за документальними свідченнями, трималася на жертвах заможних, а то й незаможних, але зацікавлених класів. Київська губернія як промисловий та соціокультурний регіон Російської імперії розвивалася стрім-

ко, потребувала чимало освічених людей і кваліфікованих робітників, що створювало сприятливі умови для інвестицій у освітню галузь. Спираючись переважно на неопубліковані матеріали, можна з упевненістю твердити, що благодійність у галузі освіти та культури була притаманна і незаможним класам, селянам і міщанам. Вона була не такою щедрою, як одноразові благодійні внески представників буржуазії, але не менш значущою для соціального розвитку Київської губернії на мікрорівні.

Активними благодійниками виявилися підприємці, які мали надлишкові кошти. Вони фінансували спорудження міських і сільських об'єктів не тільки заради майбутніх потреб, формування бізнесового іміджу, а й для суспільного блага – освітніх, лікувальних, культурних, благодійних закладів, загалом сприяючи розширенню соціальної інфраструктури. Діяльність підприємців, спрямована на підвищення освіченості робітників, стала важливим поштовхом до усвідомлення їхніх потреб. Буржуазія утверджувала себе як нова соціальна сила саме через благодійність, беручи на себе частину державних турбот про забезпечення суспільних потреб. Її представники здобули досвід ефективного використання добродійних капіталів, виявляючи цим громадянську активність, і водночас посилюючи свої позиції у суспільстві. Участь у благодійних товариствах, індивідуальні пожертви та приватні добродійні заклади стали засобами суспільного визнання, підвищення авторитету, інструментом впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. РДА, ф. 733, оп. 70, спр. 148, 28 арк.
2. *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1890 год.* — К. : Типо-Литография тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1891. — 43 с.
3. ЦДАК України, ф. 730, оп. 1, спр. 26, 62 арк.
4. ЦДАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 202, 72 арк.
5. *Кругляк Б. А.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // *Український історичний журнал.* — 1994. — № 6. — С. 72–81.
6. *Ситняківська С. М.* Реміснича освіта в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : монографія / С. М. Ситняківська. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 170 с.
7. *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.) / Олександр Донік. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. — 271 с.
8. *Касса жертв долга.* — К. : Тип. Штаба КВО, 1911. — 15 с.
9. ЦДАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 56, 55 арк.
10. РДА, ф. 733, оп. 231, спр. 49, 235 арк.
11. РДА, ф. 759, оп. 24, спр. 987, 19 арк.
12. РДА, ф. 759, оп. 25, спр. 605, 5 арк.

13. *Заец А. С.* Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. — К. : Наук. думка, 2004. — 326 с.
14. *Смела.* Краткое статистико-экономическое описание имений, заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / сост. В. Головня. — К. : Тип. Р. К. Лубковского, 1913. — 198 с.
15. *ЦДАК України*, ф. 830, оп. 1, спр. 593, 44 арк.
16. *Материалы* по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). [Изд. Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества]. — Гайсин : Тип. У. Л. Шварцмана, 1908. — 230 с.
17. *РДИА*, ф. 1284, оп. 241, спр. 103, 316 арк.
18. *РДИА*, ф. 1284, оп. 241, спр. 103, 230 арк.
19. *ДАК*, ф. 279, оп. 1, спр. 3, 50 арк.
20. *ЦДАК України*, ф. 575, оп. 1, спр. 4, арк. 141.
21. *ЦДАК України*, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 26 зв. – 29 зв.
22. *РДИА*, ф. 1284, оп. 241, спр. 103, арк. 210.
23. *ЦДАК України*, ф. 442, оп. 639, спр. 819, арк. 31–32, 37.
24. *ЦДАК України*, ф. 442, оп. 173, спр. 68, арк. 1.
25. *ЦДАК України*, ф. 442, оп. 173, спр. 68, арк. 2–2 зв.
26. *ЦДАК України*, ф. 442, оп. 662, спр. 5, арк. 452.